Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti *Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri* №2, 2024, **s. 102-107**
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет *Актуальные проблемы музыкальной науки, культуры и образования* №2, 2024, **с. 102-107**
Azerbaijan State Pedagogical University *Actual problems of the science, culture and education of music* №2, 2024, **p. 102-107**

MUSİQİ SƏNƏTİ

UOT 78.02

A.Abdullayev
Xalq artisti, professor
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
AZ 1073, Bakı ş., Ələsgər Ələkbərov 7

HACI XANMƏMMƏDOVUN YARADICILIĞINDA TAR KONSERTLƏRİ

Açar sözlər: *Hacı Xanməmmədov, muğam, tar, yaradıcılıq, konsert, təhlil*

H.Xanməmmədov Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinə tar ilə simfonik orkestr üçün ilk konsertin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. Məqalədə Hacı Xanməmmədovun yaradıcılıq irsində özünəməxsus yer tutan tar konsertləri təhlil edilmişdir. Bəstəkarın tar üçün yazılmış konsertləri hərtərəfli təhlilə məruz qalmış, onların lad intonasiya xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu konsertlərin hər biri ifaçıların repertuarına, eləcə də tədris repertuarına daxil olmuşdur. Hacı Xanməmmədovun tar üçün konsertləri, bəstəkarın bu sahədəki yaradıcılıq yolu ardıcıllıqla izlənmişdir.

А.Абдуллаев

КОНЦЕРТЫ ДЛЯ ТАРА В ТВОРЧЕСТВЕ ГАДЖИ ХАНМАМЕДОВА

Ключевые слова: *Гаджи Ханмамедов, мугам, тар, творчество, концерт, анализ*

Г.Ханмамедов вошел в историю азербайджанской музыкальной культуры как создатель первого концерта для симфонического оркестра на таре. В статье анализируются тарные концерты, занимающие особое место в творческом наследии Гаджи Ханмамедова. Подробно проанализированы концерты композитора, написанные на таре, и исследованы их аккордовые интонационные особенности. Каждый из этих концертов входил в репертуар исполнителей, а также в педагогический репертуар. Последовательно прослежены тарные концерты Гаджи Ханмамедова, творческий путь композитора на этом поприще.

A.Abdullayev

TAR CONCERTS CREATED BY HAJI KHANMAMMADOV

Key words: *Haji Khanmammadov, mugham, tar, creativity, concert, analysis*

H.Khanmammadov entered the history of Azerbaijani musical culture as the creator of the first concert for symphony orchestra with tar. The article analyzes the tar concerts that have a special place in Haji Khanmammadov's creative heritage. The composer's concertos written for tar were thoroughly analyzed, and their chord intonation characteristics were investigated. Each of these concerts was included in the repertoire of performers, as well as in the teaching repertoire. Haji Khanmammadov's concertos for tar, the composer's creative path in this field have been followed in sequence.

Azərbaycan peşəkar musiqisində tar ilə orkestr üçün konsert janrının yaranması və inkişafı bilavasitə Hacı Xanməmmədovun yaradıcılığı ilə bağlıdır. Onun adı Azərbaycan musiqisi tarixinə konsertlər müəllifi kimi düşmüşdür. Məlumdur ki, hər bir yeni janrın meydana gəlməsi müəyyən amillərlə şərtlənir. "Musiqi janrları musiqinin müxtəlif sosial funksiyaları ilə (xüsusən sosial-məişət, sosial-tətbiqi) əlaqədar, onun məzmununun müəyyən növləri, həyati məqsədi, onun ifa və qavranılması şərtləri ilə bağlı tarixən əmələ gələn musiqi əsəri növləri və şəkilləridir".

Konsert özlüyündə mürəkkəb instrumental janrlardan biridir. Xalq çalğı aləti və simfonik orkestr üçün konsert janrının meydana gəlməsi zərurəti musiqimizin inkişafının gedişindən irəli gələrək yaranmışdır. Musiqi elmində belə bir fikir var: musiqi janrları milli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fikrə istinadən təsdiq etmək olar ki, tar ilə simfonik orkestr üçün konsert janrı da milli xüsusiyyətləri özündə qabarıq əks etdirən bir janrdır.

Azərbaycan tarının ən dəyərli keyfiyyətlərini öz əsərlərində tətbiq edən H.Xanməmmədov burada muğamların, muğam ifaçılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini parlaq əks etdirmişdir. Muğam sənətinin konsert janrının tələbləri ilə uzlaşması artıq I konsertdən özünü qabarıq şəkildə göstərir. I hissə - c-moll - Alleqro - sonata formasındadır. Bu hissə iki xanəli lakonik orkestr girişi ilə açılır. Giriş bütün I hissənin əhval-ruhiyyəsini müəyyən edir. Girişin ritmik fiqurasiyası əsas mövzunu ostinat fon kimi müşayiət edir. Əsas mövzunun kəskin çağırış intonasiyasından bütöv tematizm yaranır. Çox fəal, iradəli bir mövzu doğulur. Əsas mövzu (c-moll) "Şur" ladında nikbin və gümrah ruhlu olub sadə üç hissəli formadadır: $A+B+A_1$. Köməkçi mövzü (a-moll-lya-şur) lirik, mahnıvari xarakterli, sadə 2-hissəli formadadır. Köməkçi

mövzunun II bölməsi polifonik inkişaf üzərində qurulur. Ekspozisiya və işlənmə bölmələri çox aydın sərhədlə bir-birindən ayrılır. Solist özü işlənməni başlayır və tədricən ona orkestr qoşulur. Kadensiya sərbəst improvizasiyadır. Repriza çox möhtəşəm səslənir, burada ekspozisiyanın ritmik fonu orkestr və solistin unison mövzusu ilə əvəzlənir. Koda (Piu mosso) çox gərgin və dinamikdir, a-moll-da başlanır və tədricən c- moll-a modulyasiya edir.

Hacı Xanməmmədovun tar ilə orkestr üçün **2 saylı Konserti** Azərbaycan SSR xalq artisti tarzən Hacı Məmmədova həsr olunmuşdur. Bəstəkarın I konserti kimi bu konsert də klassik və müasir sənət ənənələrindən, xalq yaradıcılığından bəhrələnir. Professor R.Zöhrabov yazır: "Birinci konsertdəki kımi burada da konsert janrının texniki xüsusiyyətləri, orkestr və tar partiyasının ustalıqla qarşılaşdırılması, ən başlıcası isə musiqi materialının başdan-başa simfonikləşməsi parlaq şəkildə öz əksini tapır" [9, s. 40]. Qeyd etməliyik ki, H.Xanməmmədovun II konserti 1972-ci ildə V.Fedoseyevin rəhbərliyi altında rus xalq çalğı alətləri orkestrinin ifasında da (solist: Əhsən Dadaşov) səslənmişdir. Konsertin ifası Rusiya dinləyicilərinin böyük marağına səbəb olmuşdur. Musiqişünas Vitautas Bontskus (Vilnüs) bu konsertin klassik üslubunu, forma etibarilə rəvan olduğunu, zəngin melodiyaları, xəlqiliyini qeyd etmişdir [9, 40]. Çox sadə və axıcı musiqi dilinə malik olan II konsert ənənəvi 3 hissəli silsilə şəklindədir:

I hissə - Alleqro a-moll, II hissə - Grave c-moll, III hissə - Alleqro a-moll.

I hissə - (Alleqro-a-moll) lirik-dramatik məzmunludur, sonata formasındadır. I konsertdə olduğu kimi burada da I hissə 2 xanəli yığcam, lakonik orkestr girişi ilə başlanır. Oynaq ruhlu, çevik və canlı əsas mövzu (lya-şur) bir növ aşıq musiqisini xatırladır. Burada aparıcı rol solistə məxsusdur. Onun orkestr müşayiətindəki enən kvarta intonasiyası II hissənin Grave mövzusunu hazırlayır. Köməkçi mövzu obraz, tonal və temp baxımından əsas mövzu ilə kəskin təzad təşkil edir. Köməkçi mövzunun orta bölməsində "Şikəsteyi-fars" intonasiyaları dramatik çalarlarla zənginləşir. Mövzunun qısaldılmış reprizasında tar və orkestr dialoqa daxil olan zaman burada polifonik elementlər (kanon) tətbiq edilir. Ekspozisiya və işlənmə arasında kəskin sərhəd yaradılır. İşlənmə çox təzadlıdır. Konsertin II hissəsi I hissə ilə kəskin təzad yaradır: Grave c-moll. Bu hissə sanki elegiyadır, lirik-faciəvi hekayətdir. II hissə sadə 2 hissəli reprizalı formadadır. Sadə 2 hissəli formanın reprizasına keçiddən əvvəl orkestrdə möhtəşəm kulminasiya verilir. Bu möhtəşəm kulminasiya Q.Qarayevin simfonik əsərlərinin kulminasiyalarını xatırladır. Konsertin III hissəsi Alleqro a-moll - II hissə ilə obraz və məzmun baxımından kəskin təzad təşkil edir. Əsas mövzu çox dinamikdir, solistin virtuozluğunu nümayiş etdirir. Refrenin orkestr müşayiəti "Kəsmə-şikəstə" ritminə əsaslanır. **Bu** leytritm bütün **III** hissə boyu (II - C epizodundan başqa)

saxlanılır. H.Xanməmmədovun II konsertində bütün hissələr arasında sıx dramaturji bağlılıq görünür.

3 saylı Konsert ənənəvi 3 hissəli silsilə şəklindədir. I hissə - Alleqro moderato **a**-moll, II hissə - Adajio f-moll, III hissə - Alleqro a-moll.

I hissə çox dinamik, fəal və hərəkətlidir. Əsas mövzu a-moll (lya-şur) - fəal, çevik xarakterə malikdir. Köməkçi mövzu – "Segah" ladındadır (Do major - mi - segah). Əvvəlki konsertlərlə müqayisədə bu konsertdə kadensiya çox lakonik və yığcamdır. O, temp baxımından da təzadlıdır (Adajio). 3-cü konsertin II hissəsi "Bayatı-Şiraz" üstündədir. Bu lad isə mövzunun elegik xarakterini daha da artırır. II hissə 8 xanəli yığcam orkestr girişi ilə başlayır. Final - çoxhissəli rondo formasındadır. Onun quruluşunu belə müəyyən etmək olar: A+B+A+C+D+A+Koda.

Hacı Xanməmmədovun Tar ilə simfonik orkestr üçün **5 saylı** konserti görkəmli tarzən, respublikanın xalq artisti Ramiz Quliyevə həsr edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, konsertin tar partiyasının redaktəsi də Ramiz Quliyevə məxsusdur. Ümumiyyətlə, Ramiz Quliyevin repertuarında H.Xanməmmədovun konsertləri mühüm yer tutur. Tarzənin orijinal, özünəməxsus ifaçılığı, yaradıcılıq dəst-xətti bu konsertlərin interpretasiyasında özünəməxsus iz qoymuş, ifaçı bu konsertlərə öz möhürünü vurmuşdur. Dünya şöhrətli maestro Niyazi R.Quliyevin ifaçılığına böyük qiymət verərək yazırdı: "Ramiz Quliyev heç vaxt adi ifaçı olmayıb. O, tarzənlər arasında yaradıcı sənətkardır" [6, s.5].

Konsert ənənəvi 3 hissəli silsilə şəklindədir.

I hissə: Alleqro a-moll

II hissə: Andante f-moli

III hissə: Andante c-moll

I hissə Alleqro a-moll sonata formasındadır. Bəstəkarın digər konsertlərindən fərqli olaraq burada orkestr girişi yoxdur, mövzunu solist başlayır.

Obraz baxımından, eləcə də faktura etibarilə konsertin II hissəsi I hissənin işlənmə bölməsindəki epizoda çox yaxındır.

Ümumiyyətlə, konsertin II hissəsini lirik sözsüz mahnı kimi səciyyələndirmək olar. Konsertin II hissəsinin I bölməsini solist orkestrin ostinat ritmik formulu fonunda aparır. Orta hissə - yalnız orkestrə həvalə edilir, I bölmənin motiv işlənməsinə əsaslanır. Reprizada aparıcı melodiya solistə (orkestrin leytmotivi fonunda) həvalə edilir. Kiçik kodada girişin elementləri verilir. Konsertin III hissəsi (c-moll) fəal, lakin yığcam 3 xanəli orkestr girişi ilə başlanır. Bu hissə rondo formasındadır. A-refren (c-moll) "Şüştər" ladındadır, əvvəl solistin partiyasında səslənir, sonra orkestrə həvalə edilir.

H.Xanmərnmədovun 5 saylı konserti özündən əvvəlki konsertlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. V konsertin ümdə xüsusiyyəti burada bütün hissələrdə polifonik üsulların tətbiqidir. Əvvəlki konsertlərlə müqayisədə 5-ci

konsert forma baxımından daha mürəkkəbdir. I hissədə mövzular 3 hissəli formadadır. İşlənmə bir neçə dalğadan və sərbəst epizoddan ibarətdir. Reprizada mövzular orkestrləşmədə bir sıra dəyişikliklərə uğrayır. Konsertin III hissəsində forma çox inkişaflıdır. Mövzular miqyasca genişdir, sanki final özü kiçik bir silsilədir.

Beşinci konsertdə diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyət leytritmin istifadə olunmasıdır. H.Xanməmmədovun tar ilə simfonik orkestr üçün konsertləri Azərbaycan tar konsertinin yaranmasında və inkişaf tarixində mühüm rol oynamışdır. Bu konsertlər, ümumiyyətlə, Azərbaycan musiqisində yeni bir mərhələni açmışdır. H.Xanməmmədov yaratdığı konsertlərdə özünə doğma olan alətin bütün ifadə imkanlarından bacarıqla istifadə etməyə nail olmuşdur. Əgər bəstəkarın I konserti - yaradıcılıq yoluna ilk çıxış idisə, II konsert artıq kamillik dövrünün başlandığını xəbər verir. III və IV konsertlər bəstəkarın yaradıcılığında kamillik dövrünün bəhrəsidir. Son konsert artıq bəstəkarın müdriklik çağının məhsuludur, sanki onun bu janrda yaradıcılığının yekunudur.

H.Xanməmmədovun konsertlərində silsilə ənənəvi şəkildədir. I hissə - sonata forması, II hissə - adətən ağır templi, sadə 3 hissəli forma, III hissə - ənənəvi rondo formasındadır. V konsertin finalındakı Andante epizodu I hissədə işlənmədəki epizod ilə tematik baxımdan əlaqəlidir.

Konsertlərin kadensiyaları arasında da ümumi və eyni zamanda fərqli cəhətlər mövcuddur: I konsertin kadensiyası sırf muğam improvizasiyası üslubundadır. Burada muğama xas olan inkişaf üsulları, fazalı inkişaf, gəzişmə verilir. Bu xüsusiyyətləri II konsertin finalında da müşahidə edirik. Hər iki konsertin kadensiyası zəng simlərdə çalğı ilə tamamlanır ki, bu da konsertə daha parlaq effekt aşılayır; III konsertin kadensiyası daha yığcamdır, burada o, artıq improvizasiya üslubunda deyil, dəqiq ritmə salınmışdır; IV konsertin kadensiyası isə 2 bölməyə ayrılır: birinci improvizasiya xarakterlidir, II bölmə dəqiq ritmə malikdirsə də, burada ritmik xırdalanma (çərəklər, səkkizliklər və onaltılıqlarla hərəkət) muğamı xatırladır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Hacı Xanməmmədov tar ilə orkestr üçün konsertlərində dramaturgiya, forma, tematizmin inkişafında məzmundan irəli gələcək müxtəlif üsullardan yerində və bacarıqla istifadə etmiş, özünəməxsus tar konserti üslubunu yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı: Adiloğlu, 2002, 453 s.
2. Babayev E. Şifahi ənənəli Azərbaycan musiqisində intonasiya problemləri. Bakı: Elm, 1998, 146 s.
3. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Elm, 1969, 245 s.
4. Əmirov F. Musiqi aləmində. Bakı: Gənclik, 1983. 272 s.

5. İmrani R. Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı: BON, 1994, 251 s.
6. İmrani R. Azərbaycanın musiqi tarixi. Bakı: Elm, 1999, 147 s.
7. Rəhmətov Ə. Azərbaycan xalq çalğı alətləri və onların orkestrdə yeri. Bakı: İşıq, 1980. 103 s.
8. Səfərova Z. Azərbaycan musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, Elm, 1998, 584 s.
9. Алиева Н.А. К вопросу об элементах многоголосия в азербайджанской народной музыке. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1968, с.54-67.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.09.2024
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.10.2024
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02.12.2024
Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
sənətşünaslıq doktoru, professor Ülkər Əliyeva
ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 saylı qərarı ilə çap olunur.